

Валентина Саєнко

«ЛЮДИ НЕ ЗІ СТРАХУ» СВІТЛАНИ КИРИЧЕНКО ЯК ДОКУМЕНТ І ОБРАЗ ЕПОХИ

*Світлій пам'яті
Світлани Кириченко і Юрія Бадзя
присвячуємо*

Ідея системного дослідження естетичних інновацій у книзі «Люди не зі страху» активної правозахисниці й учасниці тиражування та поширення самвидаву Світлани Кириченко (1935–2016) зреалізована в спеціальному вивченні поєднання літературних і документальних інтенцій, що далися взнаки у відтворенні фрагменту української історії у форматі однієї долі. Долі непересічної, складної і правдивої як органічної частки не тільки покоління шістдесятників, але й часів незалежності, що перебувало на вістрі подій історичного значення і пройшло чи не всі дантові кола радянського пекла, значачи роки не інтелектуальною, не професійною, але вкрай виснажливою працею, а концтаборами, поселенням у Якутії, як це мало місце в житті родини правозахисників Світлани Кириченко, її чоловіка, філософа й літературознавця Юрія Бадзя (1936–2018) та їхніх дітей. Уходження книги «Люди не зі страху» в русло *non-fiction* сучасної української літератури (походженням із покоління шістдесятників), серед яких «*Ното feriens*» Ірини Жиленко, «Рубали ліс» Лариси Крушельницької, «Мемуари, писані для сина» Наталі Кузякіної, «Найбільше диво – життя» Миколи Руденка та інші, вирізьбило в контексті не тільки вітчизняної, але і європейської літератури питомий шар творіс-симбїонтів, що є достеменним документом і водночас образом епохи.

Ключові слова: шістдесятництво; Світлана Кириченко, Юрій Бадзьо, постаті і творчість; специфіка літератури *non-fiction*; головні аспекти проблематики; поетикальні особливості твору.

Покоління шістдесятників в українській культурі ХХ століття унаслідкувало долю і славу митців з епохи Розстріляного Відродження, посівши достойне місце в «мірилі загальноєвропейським (отже – світовим)», користуючись виразом Євгена Маланюка. Примітно й те, що шістдесятники на чолі з такими посталями, як В. Стус, Ліна Костенко, М. Вінграновський, Д. Павличко, І. Драч, В. Базилевський, І. Жи-

ленко – у поезії; Гр. Тютюнник, О. Гончар, Ю. Мушкетик, Р. Іванчук, Є. Гуцало, В. Дрозд – у прозі, не залишилися на периферії сучасності. І ті з них, хто вижив після жорстоких репресій, не піддалися корозії часу, продовжують продукувати «довгі хвилі культури» (Л. Андреев), що характеризують рух мистецьких явищ у нових духовних координатах. Це означає, що, не тільки не вичерпавши своїх інтелектуальних і творчих ресурсів, а своєрідно примноживши їх, це знакове покоління лишається літературно чинним донині, інтенсивно працюючи в мистецтві Слова уже ХХІ віку, продовжуючи бути продуцентом вершинних досягнень нації на теренах культури.

Яскравим свідченням цього процесу є сучасна творчість Ліни Костенко, котра подарувала вітчизняній літературі як роман «Записки українського самашедшого», так і низку нових поетичних книг – «Річка Геракліта», «Мадонна Перехресть», гострих публіцистичних виступів (наприклад, «Равненіє на трибуну!»). Не менш виразним є цілий шар літератури *non-fiction* зі скромно названим, і все ж не мітким підзаголовком «Спогади», зразки яких, однак, не вкладаються в це завузьке жанрове визначення.

Написані на документальній, часто-густо автобіографічній основі, такі твори є справжнім образом радянської епохи, в якій довелося виживати українській інтелігенції, що не мирилася з тоталітарним режимом і чинила не тільки духовний, але й фізичний опір. Саме тому з поколінням шістдесятників пов'язаний другий у ХХ столітті етап Руху Опору антигуманній системі, відбитий у таких книгах, як «*Ното Feriens*» поетки Ірини Жиленко, «Люди не зі страху» науковця і правозахисниці Світлани Кириченко, «Найбільше диво – життя» прозаїка, поета, учасника Української гельсінської групи Миколи Руденка, «Мемуари, писані для сина» літературознавця і мистецтвознавця Наталі Кузякіної, «Рубали ліс» Лариси Крушельницької зі знаменитої і трагічно вигиблої родини західноукраїнських інтелігентів, «зачарованих на Схід», які повірили в радянську пропаганду, а тому пройшли через усі кола дантового пекла.

І хоч дебют названих і неназваних діячів культури припав на час наелектризованої атмосфери українських шістдесятих, вони створили епос своєї епохи в талановитих книгах 1990-х років – роман «Юнаки з вогненної печі» і серія мемуарних книг («Мій Житомир», «Мій Київ» тощо) В. Шевчука, триптих «Прожити й розповісти» А. Дімарова, «Ми зустрічались очима на сонці» В. Дрозда, які своїми культурологічними й історичними шарами, духовною пасіонарністю й естетичною талановитістю гідні десятка найкращих світових романів. У них пульсує час біографічний і філософський, відкриваються горизонти душі, що здатні передати гуманітарну ауру нації. Усе викликає цікавість: і конкретика художніх деталей, опертих передусім на життєву основу, але і правдиво відтворених індивідуальних почуттів; і характери найбільших репрезентантів славного літературного покоління.

Названі твори – це тільки частка нової хвилі діяльності шістдесятників, що у своїх текстах із понад 50-літньої відстані до описаних подій, уже на межі тисячоліть, опанували ще одну творчу висоту. Ці зразки нефікційної літератури – правдиві й естетично довершені фрагменти вітчизняної історії у форматі однієї долі.

Саме такою є понад 900-сторінкова книга «Люди не зі страху» Світлани Кириченко, спершу опублікована невеликими порціями в журналі «Кур'єр Кривбасу», а 2013 року – видавництвом «Смолоסקип», яка і стала вперше об'єктом спеціального аналізу в цій статті. Бо, крім короткої передмови Юрія Бадзя – чоловіка автобіографічної героїні й наратора, відомого дисидента, правозахисника, автора філософської праці «Право жити» й поширювача самвидавницької літератури, багаторічного в'язня ГУЛАГу, до книги немає науково-критичних матеріалів: вона згадується петитом в оглядових статтях. Тим часом художньо-документальне полотно Світлани Кириченко – блискуче написаний документ епохи, що дає багатоаспектне уявлення про заборону на духовні цінності, якою радянська влада пригнічувала і знищувала творчу інтелігенцію, змушуючи її заради виживання ставати на рейки соціалістичного реалізму або терпіти злидні, рабську працю, знищення здоров'я (як це сталося з письменницею, котра опинилася після всіх митарств в інвалідному візку) й елементарного права жити. Авторка не тільки на собі та своїй родині пізнала, що таке радянський тоталітаризм у всій повноті антигуманізму, як він гнітить людину, позбавляючи її права на свободу думки, почуття і дії, під ідеологічним тиском якого перебувало покоління шістдесятників, котре повстало проти системи та її гуманітарної політики. Книга «Люди не зі страху» – ще й достеменно свідчення знищення всього українського, що мало місце не лише у 60–80-х роках, а й у всьому ХХ столітті. Це

посутній додаток до мистецької версії епохи шістдесятництва, як і підтвердження тих тортур, яких зазнали українські митці, науковці широкого профілю, перебуваючи в радянських концтаборах (Юрій Бадзьо, Василь Стус, Іван Світличний і багато інших).

Доба шістдесятників – це час духовних і творчих пошуків, інтелектуального та мистецького самовияву української еліти. І це добре видно із книги Світлани Кириченко, що має таку промовисту назву, в якій підкреслено осердя головної ідеї – безстрашність і непокоря української інтелектуальної молоді в системі знищення національного духу і вільної культури мислення та свідомого відчуття і знання вітчизняної історії, а тому – повернення її народові не спотвореною і не зганьбленою імперськими шовіністичними викрутасами.

«Література не повинна боятися сміливого вторгнення в сучасну дійсність, а має обороняти історичну, культурну, мовну та екологічну спадщину і розмасковувати злочини та зловживання минулого і сучасного» [10, с. 29], – такою є логіка книги «Люди не зі страху». Авторка неодноразово підкреслює думку М. Павлишина, що «література не повинна бути, як колись, блідою і приборканою, уникати контроверсійних питань (гострих тем), беззастережно хвалити існуючий стан» [10, с. 30].

На слухну думку Людмили Тарнашинської, дослідниці, який наважується на аналітичні «мапдри» у проблематику шістдесятництва, «належить повною мірою подолати загадкову нечуйність щодо привабливості й магії шістдесятництва як наратива, узгодити та осмислити спонтанне розуміння великої пригоди шістдесятництва – предтечі наступних літературних поколінь, яке досі резонує в житті й літературознавстві. Адже попри широкий інтерес до нього наукової громадськості, воно й понині залишається “terra incognita”, якщо мати на увазі дослідження його в усіх взаємозв'язках» [15, с. 35]. Усе ж варто вирізнити праці [3; 4; 6; 7; 11–14 тощо] про це творче покоління, які, поряд із публікаціями самої Л. Тарнашинської, вартують якнайпильнішої уваги як глибокоаналітичні, високофахові, системні.

Щодо предмета дослідження, то він настільки широкий і багатогранний, як і сама книга, що створювалася в неймовірно складних умовах упродовж багатьох років підневільного життя українських інтелігентів за ґратами радянських концтаборів чи у великій зоні – Радянському Союзі. Як твір поліфонічний за розгалуженою системою тем, підтем, жанровою специфікою, поліморфний за структурою, що дається взнаки в його зовнішній і внутрішній композиції, він становить широкий простір для комплексного дослідження. Адже кожна грань таланту письменниці-документалістки заслуговує не тільки на увагу й повагу, але й на актуальне та самостійне вивчення.

Першим образом, який несе інформацію про весь твір (спершу застосуємо таке робоче визначення для книги-симбіонта!), є семантично навантажені заголовки і два підзаголовки. Назва – «Люди не зі страху» – дзеркальне відображення заголовкової моделі роману «Люди зі страху» Романа Андріяшика, знакової алузії, що одразу ж вводить у вир подій 1972 року, другий за хронологією і жорстокістю (після сталінських репресій 1930-х років) виток знищення української творчої та наукової еліти, як і чергової колонізації України за умов «комуністичного раю». І водночас це лаконічна експозиція розлогі оповіді, де зав'язуються дві сюжетні лінії, перша з яких – фрагмент суспільної історії часів відлиги/заморозків у контексті найголовніших подій життя «людей, що виривались із обмежень звичності» (М. Жулинський), і чи не всієї української історії за радянського режиму; а друга – особиста доля автобіографічної героїні на тлі національної історії.

Авторка книги тісно сплітає ці сюжетні лінії, відразу занурюючи читача в головні мотиви оповіді й логічно аргументуючи її заголовок: «У пореволюційній радянській десятиліття найперше – під корінь – було винищено тих, що трималися незалежно або хоч прагнули того. А далі пішли на погибель і мільйони інших, перед ким така дилема не встигла й виникнути. Чи мали страх і ладні були зігнутися, чи ні – їх ніхто не питав: в ОСО (Особос Совещанис (НКВС). – В. С.) друкували довжелезні списки на розстріл і не мали часу й потреби на індивідуальне приглядання. Так ішла селекція, виводили нову породу “ускомчела” (скорочені слова, як і скорочені на голову, на власну думку – люди були в моді: “усовершенствованный коммунистический человек”)...» [9, с. 9].

Закінчується цей короткий екскурс в історію заявкою на контроверсійність заголовків двох українських творів і підтекстовим наголошенням на авторському виборі інших головних героїв повіствування – з ментальністю неупокорених, отже, борців за власну та національну свободу: «1966 року в Києві вийшов перший роман Романа Андріяшика. Він називався “Люди зі страху”» [9, с. 9]. Заперечна частка *не* ставить крапку в розмежуванні двох назв, при цьому викликаючи інтерес у читачів: які ж вони – люди не зі страху? І прокладає місток до другої назви, ключовим словом «сага» підкреслюючи героїчний характер оповіді за негероїчних обставин буття персонажів твору.

Не менш важливі підзаголовки, які не тільки корелюють із назвою, але й надають нових відтінків закладеному в ній сенсові. Перший із них – *українська сага* – з одного боку, розширює формат однієї людської долі (якою б вагомою вона не була!) до рівня загальнонаціонального, а з іншого – містить указівку на характер оповіді – не тільки не обмеженої в часі та просторі,

але й формалізованої за ознаками одного з основних жанрів епосу – таких як «особлива реалістичність, відсутність елементів фантастики, особливі композиційні кліше та композиційна відкритість» [1, с. 921].

Третій підзаголовок – *спогади* – наголошує теперішній час оповіді про минулі події та вибудовує своєрідну субординацію між трьома назвами, як і їх семантичним навантаженням.

Отже, книга Світлани Кириченко цілком закріплена за параметрами художності у сфері тричленної номінації. А як же щодо особливої реалістичності, здебільшого документальної основи? До честі авторки книги, їй удалося досягти органічної єдності двох вагомих початків, кожен з яких відіграє як свою присутню роль, так і взаємодоповнювальну. Характер взаємодії та сполучуваності естетичного й нефікційного в книзі доволі складний, а механізм його не скрізь відкритий – він завуальований не тільки авторськими коментарями, ліричними відступами, хронотопом та своєрідною композицією, а й жанровою природою твору-симбіонта.

Слушною є така характеристика з передмови Юрія Бадзя: «Автор – людина багатого інтелекту, органічного історизму у сприйнятті подій та явищ, непохитної внутрішньої свободи, широких і глибоких духовних запитів, ідейно наснажена, як громадянин активна, цікава до життя і людської особистості. Вона діє невтомно й цілеспрямовано, сприймає світ у всьому його багатстві й різноманітності, відтворює пережите й переживане у всій конкретності й цілісності процесу, ситуацій, осмислення і почувань. Не тільки власних, а й інших людей не зі страху – і страху також, і тих, хто творив цей страх чи підживлював його. Поряд із відомими персонажами доби бачимо десятки рядових її творців, виписаних як індивідуальності колоритно, без ідеологічних упереджень».

Тобто перед нами справжній художній твір. Широкого епічного засягу, з яскравим епічним образом у центрі. Твір без жодного домислу і водночас пластичний, змістом і композиційно цілісний. Лаконічний у слові і просторий змістом і стилем» [2, с. 6].

Примітно, наприклад, те, як із документальної основи – цілої галереї людей не зі страху, з якими зводила родину Кириченко-Бадзя добра і зла доля, що змушені були, як переслідувані українські інтелігенти, зазнати лиха у великій і малій зоні, переміщаючись не із власної волі широкими просторами «необъятной родины своей, где так вольно дышит человек», – виростає ускладненість композиції, у якій органічно з'єднані в ціле чотири розлогі частини з розділами і суброзділами, остання з яких значиться під заголовком «Додатки» із семи розрізнених публікацій, пов'язаних із попереднім текстом хоч і опосередковано, але взаємодоповнювально.

«Частина 1. Випробування» складена з шести розділів, поєднаних за хронологічним принципом, п'ять із яких фіксують події трагічного 1972 року, коли розпочався масштабний етап знищення національно свідомої української еліти, унаочнений конкретними переживаннями близького і віддаленішого київського оточення автобіографічної героїні, доля якої різко змінилася з розгортанням кадебістського процесу знищення мислячих, опозиційно налаштованих до системи інтелігентів. Ця частина, хоч і не найбільша за обсягом, прикметна деталізованими в заголовках періодами й мікроперіодами того, як на зривала, масштабнішала катастрофа морального, ідеологічного, політичного, фізичного «закручування гайок», спрямованого на чергове занесення дамоклового меча над українським духом. Застосований у цьому розділі кінематографічний прийом «крупного плану», сполучений із ретардацією, дав змогу авторці з документальною чіткістю й водночас психологічно переконливо виписати кардіограму людської душі в контексті дисгармонійного стану світу, створивши достеменну картину буття покоління шістдесятників на тлі трагічних поворотів власної долі на грані між життям і смертю. Заголовки розділів, як, наприклад, «Січень. Дзвінок» чи «Квітень – травень. В орбіті КГБ. Лист до ЦК», що входять до частини I, маніфестують ключові моменти в далеко не приватній історії екзистенційного вибору гідного Людини шляху в умовах абсурдного часу, який Світлана Кириченко означила афористичною, алюзійною за характером назвою «I довше віку триває рік», запозиченою з моделі помінації славнозвісного роману Чингіза Айтматова «I понад вік триває день». Щоправда, якщо дія в популярному романі киргизького письменника відбувається впродовж одного дня, то в книзі «Люди не зі страху» поле обсервації випробувань, через які проходять шістдесятники й українські національно свідомі громадяни в жорнах репресивної машини, не обмежується однорічною тривалістю, бо охоплює події 1973, 1974, 1975, 1976, 1977 років, що мали місце в житті України на грані остаточного понищення всіх національних цінностей і свобод. I це тільки впродовж початкової частини твору.

У підтексті твору постає асоціація ще з однією кривою п'ятирічкою, на яку був запрограмований тоталітарний сталінський режим, що не закінчився зі смертю диктатора. I це лише перша п'ятирічка, представлена у «Випробуванні», частині першій тексту Світлани Кириченко.

Примітно й те, що на авансцені кожної з частин твору діє свій центральний герой: у *першій* першорядне місце посідає Я і МІЙ ЖИТТЄВИЙ ПРОСТІР та РОДИННИЙ і ПРОФЕСІЙНИЙ КОНТЕКСТ, пов'язаний з автобіографічною героїнею. У *другій* –

увага переноситься на часовий відрізок 1979–1985 (першу половину 1986) років із головним героєм Юрієм Бадзьом, котрий, будучи в сітях КДБ, потайки працює над філософським трактатом «Право жити» – про долю не тільки свою, але й українського народу в радянській імперії. Як фаховий спеціаліст, Світлана Кириченко аналізує не лише основне коло ідей «Права жити», проливаючи світло на духовний образ автора трактату, але й висвітлює особливості індивідуального стилю його обдумування й написання: «Юрко розмірковував уголос, вивіряв на мені – єдиному своєму слухачеві – логічні ходи, думки, висновки, сумніви. Хотів бути максимально чесним і об'єктивним перед історією, прагнув писати якнайщільніше, не полишаючи обірваною жодної смислової нитки, яка раптом відгалужувалася від основного клубка в ході його міркувань, – кожна має бути теж дослідженою, уплетеною в цупку тканину тексту» [9, с. 241]. Наводячи зачин до праці Ю. Бадзя, документалістка послідовно акцентує порядок дефініцій, за якими відкривається стан душі героя: «Що передати від тебе “людству”, Юрку? – Запам'ятай, як я сам себе визначаю, саме такий порядок моїх дефініцій: гуманіст, патріот, демократ, соціаліст» [9, с. 240].

Завдяки цьому особиста історія в інтерпретації авторки книги проливає яскраве світло на задушливу суспільну атмосферу, в якій розростається рух опору шістдесятників. Розкриваючи його в персоналіях і фактах, Світлана Кириченко вибудовує композиційно чітко всі складники приватного й індивідуального життя героїв того часу, що символізували характеристійкі, чесні, одержимі ідеєю національного і суспільного розвитку України. Книга «Люди не зі страху», хоч і описує трагічні та жорстокі події, у вирі яких доводиться, не ламаючись, жити, не залишає враження повної безнадії і песимізму. Бо її персонажі, пазваї своїми іменами й охарактеризовані різнопланово, постають зримими постатями історії й уособлюють слошу шістдесятництва, якій авторка «Української саги» надає кілька влучних дефініцій. Герої книги живуть повнокровним життям, використовуючи всі можливості мистецтва. А тому, крім читання новинок літератури, вони активно відвідують (поки це було можливо!) філармонію, київські театри, переглядають кінофільми. Прикметними є низка міркувань про акторську гру франківців, про кінофільми: «Не пропускаємо й театральних прем'єр, особливо у франківців. Проте штучність української вимови, самого стилю акторської поведінки на сцені, слабкість постановок, ходульність сучасних п'єс – усе це естетичного задоволення не дарує. Більше отримаємо втіхи від кіно, дивимося переважно зарубіжні кінофільми (“Загнаних коней пристрілюють, чи не так?”). Актори багатого природніше поводяться, і сюжети не так дубово сконструйовані, як у багатьох радянських, щс й цей

обов'язковий ідеологічний каркас... Але й кращими радянськими не нехтуємо. Вишукувати їх треба на великих екранах... Знаємо режисерів, фільми яких не можна пропустити, стежимо за "Ленфільмом", грузинським кіно... Та Хейфецеві липневі дощі на наші спрагли душі проливаються надто рідко. Як і фільми рівня "Нюрнберзького процесу" Стенлі Кремера. Українське кіно взагалі завмерло» [9, с. 252]. І таких мінірецепцій або коротких наукових досліджень чимало в тексті. І хіба це не яскраве свідчення високого духовного потенціалу, що є ознакою не тільки спарених героїв, що перебувають у центрі оповіді, але й усього покоління шістдесятників.

У заключній (третій) частині, яка охоплює другу половину 1986-го, 1987-й, 1988 роки – аж до звільнення з якутського заслання, діють два спарені герої, окреслені достеменно яскравими штрихами, що дають змогу читачеві пізнати українську ментальність на теренах Якутії. Навіть в умовах вічної мерзлоти, за Полярним колом, у страшній нужді та приниженні вони зберігають смак до життя й усіяло прикрашають його, дбаючи про естетику тимчасового житла, вирощуючи овочі й знакову квітку України – чорнобривці, наповнюючи красою не тільки житло, але й духовне спілкування із книжками й новітніми журналами, які їм надсилають дисиденти й закордонні однодумці з материка. Унаслідок цього вони не занепадають духом, а вихідні дні наповнюють радістю від церемонії чаювання, листування з «волею», уважного вивчення суспільних змін в Україні і світі, постійному підтриманні надії та оптимізму.

Спарені герої, наділені високим потенціалом IQ і професійним науковим рівнем літературознавців із доброю філософською підготовкою, що виробили в середовищі однодумців тверезий погляд на події в історичній перспективі, як і аналітичний підхід до соціології буття в усіх його вимірах, приваблюють багатьма своїми гарними рисами характеру й поведінки, що дається взнаки в буденних і випробувальних ситуаціях. Так проявляються Юрків альтруїзм і міцний заряд порядності, доброти, довірливості, висока потреба добросовісної праці на благо людське, «відсутність егоїзму, корисливості, тобто тих якостей, які б мали забезпечувати можливість і ефективність злагодженої праці людського колективу» [9, с. 241].

Авторка книги переконливо виписала, як формувався покоління шістдесятників, долаючи стереотипи комуністичних догматів, виробляючи в умовах шаленої пропаганди чітку патріотичну позицію та активність чину, спрямовані на захист національних і загальнолюдських цінностей. І це позначилося на якості книги, позбавленої декларативності, насиченої виразними деталями й узагальненнями, що проливають світло на знакові і другорядні події, в яких проявляють себе герої.

Завдяки цьому постає вагомий естетичний ефект від єдності частини й цілого, продуманої композиції, повістувальної манери, властивої авторці книги як досвідченому науковому редакторові, літературознавцю, наділеному ще й письменницьким талантом. Органічна поєднаність двох початків твору-симбюнта – як у плані точності й вивірності відтворення пережитих емоцій, особливостей мислительної сфери, мотивів поведінки, єдності слова і діла, цілеспрямованості на чин, так і в плані талановитої манери письма з урівноваженим індексом нефікційності та художності, що зумовлює її питому читабельність, багато в чому ґрунтовану на широкому асоціативному полі, справляє питоме враження як від достовірності змальованих подій і характерів, так і від переконливості художнього проникнення в їхню сутність та специфіку. У книзі немає дрібниць: усе вивірене на терезах гармонії. Саме тому вона вражає асоціативністю, широтою і глибиною письма, за якими постає інтелектуальний автор, своєрідний літописець дисонансного і трагічного часу, який перемагали шістдесятники своєю волею і не поступливістю моральними й патріотичними принципами.

Частина II вміщена під екзотичним заголовком «...І фурт-фурт ладував», основа якого – семантично навантажена алюзія, запозичена із закарпатського фольклору. За звичкою науковця роз'яснювати топографічно прив'язаний до якоїсь місцевості вираз, крилату фразу або спеціальний термін Світлана Кириченко вводить читача в курс справи таким поясненням: «...І фурт-фурт ладував» – це з улюбленої Юркової пісні (як яскравого героїко-іронічного образу незламності українського духу!), що її він привіз із Карпат, з «києво-львівської мандрівки» в липні 1963 року (Київ: Іван Світличний з дружиною та Надійкою, художник-архітектор Анатолій Зубок, Галина Возна й Іван; Львів: Богдан Горинь, Іван Гречко, Марія Перів, Софія Карафа-Корбут). Пісня не загальновідома, у контексті "Спогадів" надзвичайно доречно...» [9, с. 237].

Недаремно, навівши текст пісні, авторка наголосила ключову фразу, в якій розшифрувала кожне слово, вжите не лише в прямому, але й у переносному значенні. Ось який вигляд має ця аргументація:

При каноні стояв
І фурт-фурт ладував.
І фурт-фурт, і фурт-фурт,
І фурт-фурт ладував...

«"Канон" – гармата; "фурт-фурт" – постійно, незмінно; "ладувати" – заряджати» [9, с. 237].

У підтексті увиразнена домінантна мотивація ядра шістдесятників: наводити лад у власній Хаті-Державі, господарювати по-українськи (із цим смис-

ловим навантаженням фрагмент фрази ввійшов ще й у заголовкову модель третьої частини книги: «ЧАСТИНА III. ЛАДУЄМО ДАЛІ: ХАНДИГА, ЗАСЛАННЯ»), завжди, постійно стояти на сторожі національних інтересів. І за описом трудів і днів підневільного життя, переслідувань і приниження, відбування каторги та якутського заслання, при цьому не відступаючи від своєї принципової позиції, незмінно вияскравлюється патріотичний пафос книги. З метою уникнути декларативності в трактуванні зовнішнього вияву цього пафосу Світлана Кириченко унаочнює чи не всі грані щоденного долання перешкод, тих життєвих тернів, через які проходить автор «Права жити», підпільно працюючи впродовж семи років над трактатом, не раз починаючи з початку після чергової крадіжки/таємного вилучення органами рукопису. І хоч друга частина книги не ставить одного з центральних героїв на котурни, авторці вдається достеменно проникнути в сутність характеру людини не зі страху, яка вміє за будь-яких обставин утриматися на висоті духовності, не йдучи на компроміси із владою. Наводячи фрагменти міркувань і ключових, хоч і розрізнених, тез із «Права жити», письменниця наголошує актуальність виробленої концепції, заґрунтованої, зокрема, на такому положенні: «І мій висновок з усебічного аналізу нашого становища: Україну може порятувати лише вихід з СРСР, дистанціювання від Росії» [9, с. 240].

Та, за логікою авторки книги, політичний складник, що має місце в діяльності шістдесятників (праці Івана Дзюби, Юрія Бадзя), виявляється не стільки у відчутті й побореші власних кривд, скільки в протесті проти пригніченого стану національного життя, скутого кригою інтернаціоналізму радянського зразка. Через те Світлана Кириченко крізь призму своєї долі та родинного оточення відтворила, як у краплині води, цілий океан страждань під час тотальних репресій 1970-х років аж до Перебудови й виходу України з СРСР.

Властива авторці блискуча пам'ять, її здатність утримувати в ній не тільки головне, а й деталі, прислужилися і цьому героїчному поколінню, й українській культурі в цілому відкриттям правди про нескорену Україну в умовах новітньої імперії комуністичного зразка, яким був СРСР, що скасовував генеральну потребу Людини, не біомаси, художньо осмислену Тарасом Шевченком: «В своїй хаті своя й правда, і сила, і воля». Саме тому Світлана Кириченко стала сучасним бездоганним літописцем своєї епохи й водночас художником Слова, який мислить образами.

Здається, що документалістка нічого не пропустила у власних спостереженнях, як і в осмисленні долі багатьох персонажів – яскравих представників своєї епохи, всьому дала лад, зуміла у своїй оповіді поєднати

конкретність і узагальнювальні висновки, охопивши широке коло різних за вихованням, характером, рівнем культури і мислительної сфери персонажів.

Якщо була б потреба вдатися до статистичних спостережень у справі каталогізації персоносфери, якою насичена не тільки перша частина, а й уся книга, то вийшов би довгий список знамих і незнамих осіб, названих поіменно й неназваних героїв та антигероїв із наукового академічного й університетського середовища, мистецької еліти, включаючи відомих художників і скульпторів, майстрів народних ремесел і завершуючи поетами та прозаїками, родичами й сусідами, які ставали в ряди людей не зі страху чи зраджували себе, збсрігаючи власний спокій, але відрікаючись од батьківських порогів і своїх громадянських обов'язків.

Письменницький хист Світлани Кириченко виявився не стільки у відкритті широкої інформації про себе, свій рід і родину, про тих, із ким зустрічалася на життєвій дорозі у випробувальні часи, не лише в питомій стилістичній організації тексту, скільки в умінні штрихами, але переконливо індивідуалізувати характер, акцентуючи домінуючі мотиваційної сфери поведінки, пропорції/диспропорції емоційного та раціонального початків, швидкість чи повільність реакції своїх персонажів у небезпечних для інстинкту самозбереження ситуаціях. Через те формальна масовість персоносфери книжкового простору не викликає в читача враження калейдоскопічності зображення. Навпаки, можна дізнатися чимало нового й цікавого про літературознавців старшого й молодшого покоління, заляканих і не заляканих системою, як, наприклад, про Леоніда Новиченка, Леоніда Коваленка, Ліну Костенко, Наталю Кузякіну, Михайлину Коцюбинську, Елеонору Соловей, як і багатьох-багатьох інших, та сприйняття творчим середовищем залежності від марксистсько-ленінських постулатів їхніх праць і поведінки в екстремальних життєвих колізіях.

При цьому авторка книги «Люди не зі страху» не постає в ролі генерального судді. З логіки оповіді впливає цілком інше її надзавдання – звести своєрідний пам'ятник героїчному поколінню шістдесятників і всім людям честі, які не зганьбили себе у важких випробуваннях часу, подолавши власну фізичну, моральну і духовну слабкість, – і так перемогли. Цією наскрізною ідеєю перейнята книга, в якій на матеріалі однієї людської долі розкривається вельми важливий період української національної історії трагічного ХХ століття – черговий після попереднього, названого Розстріляним Відродженням, етап Руху Опору України, що формував людей волі, сповнених почуттів національної самосвідомості й ідентичності.

Інтерпретуючи ці мотиви, Світлана Кириченко досягає успіху засобом вмілого поєднання двох першнів: документального і художнього початків. На поверхні тексту – багатогранний фактаж, переповнений інформацією про буденні й онтологічні засади життя творчої інтелігенції, як і про її орієнтації з погляду біоетики – однієї з найпопулярніших сьогодні проблем, яка «перебуває у фокусі уваги філософії, соціогуманітарних наук і художньої літератури. І це не дивно – адже йдеться про надто важливу проблемну царину. В *Encyclopedia of Bioethics* (т. 1, с. XXI) біоетика визначається як «систематичне дослідження моральних параметрів, – включаючи моральну оцінку, рішення, поведінку, орієнтири тощо – досягнень біологічних і медичних наук» [5, с. 11]. І в цій царині Світлана Кириченко продовжила традицію української літератури 1920-х років, започатковану Юрієм Смоличем у трикнижжі «Прекрасні катастрофи» «буквально ж після того, як з'явився сам термін “біоетика” (його впровадив 1927 року Фріц Ягр у статті “Біоетичний імператив”, вживаючи як поняття, що характеризує моральні засади використання біологічних об'єктів у лабораторних дослідах» [5, с. 11].

В оповідному полотні Світлани Кириченко переконливо постає те, як, нехтуючи наріжним правилом біоетики, радянська система фактично зомбувала своїх громадян ідеологічним утрючанням у їхню свідомість і підсвідомість, формуючи тип уніфікованої людини-«ускомчела», проводячи недозволені експерименти над природою людини, запроторюючи її в концтабори, знищуючи її тіло й душу, позбавляючи елементарного права на життя, прирікаючи на муки і смерть. Про це свідчить мартиролог знищених митців, філософів, економістів, генетиків, селян, непокірних, неординарних громадян не тільки з епохи Розстріляного Відродження – покоління перших хоробрих.

Логікою повістування у форматі власних життєвих перипетій (буцімто цілком приватних!), розширених до правдивої історії покоління шістдесятників, а далі – до горизонтів трагедії українського народу впродовж усього ХХ століття, що пройшло під знаком біди, доведено жорстокість експериментів над людьми. І тотально відповідних фашистським антигуманним експериментам над людським організмом, які під виглядом наукоподібності чинили злочини. Паралельність і спорідненість антигуманної природи двох тоталітарних систем – радянської та фашистської – оприявлені в тексті Світлани Кириченко як у вимірах конкретних доль зображених героїв і антигероїв, так і в прозорому підтексті.

На спеціальний аналіз заслуговує жанрова специфіка твору. Безперечно, це симбіонт (термін, поширений у зарубіжній науці, що його активно запроваджує в сучасне українське й російське літературознавство професор Юрій Барабаш), у якому

органічно сполучені два домінуючі складники: документальна основа, орнаментована художнім виписуванням знакових деталей, по-перше, а по-друге – глибоке проникнення у психологію позитивних і негативних персонажів, естетичне занурення в духовний світ сучасників, які не піддавалися корозії внаслідок суспільних катаклізмів.

«Люди не зі страху» – невичерпне джерело вивчення української культури в широкому спектрі значень: ментальності, специфіці національного характеру, особливостях побуту. Це своєрідна енциклопедія життя українських інтелігентів другої половини минулого століття. Це достовірний документ, що розкриває духовну одержимість нескорених, затемнені та світлі плями в біографіях відомих і не дуже відомих діячів культури. Книга посідає цільне місце у вивченні історії шістдесятництва, як і системного осмислення духовних пошуків українства на шляху до волі й державної незалежності. Вона відтворює не тільки соціальні та психологічні зрушення в суспільстві того часу, а й новації, якими характеризувався літературний процес на зламі ХІХ–ХХ століть, 1920-х років і вже на порозі ХХІ віку, продовжуючи продуктивні моделі розвитку, до яких доклали своїх зусиль і шістдесятники.

Отже, перед нами – енциклопедія епохи, книга, що відтворює повноцінну картину життєвих перипетій того покоління в контексті національної історії; книга, що дає розгорнуту відповідь на питання «Хто вони – шістдесятники?» Скільки б не змінювалося покоління в Україні, вшановування борців проти радянського тоталітаризму – одне з актуальних завдань сучасності, щоб пам'ять про те, яких мук і страждань завдав він не лишень інтелігенції, скільки жертв зазнав наш народ у русі опору, була живильним ґрунтом для гуманітарної політики держави. «Люди не зі страху» – книга для тих, хто прагне в конкретних персоналіях побачити зсередини і зблизька явище шістдесятництва як подвиг історичної ваги. Важливим є той факт, що їхній досвід, вичерпно й достеменно та художньо переконливо представлений у книзі Світлани Кириченко, має бути актуалізованим у подальшому розвитку незастрашеної людини, здатної на чин задля системи розбудови української держави.

Книга Світлани Кириченко досягла мети – охопити якомога об'єктивніше важливий період в історії України – рух опору 1960–1990-х років – події, процеси, явища, внесок питомих діячів у справу проголошення незалежності України. Наводячи біографії персонажів-шістдесятників – письменників, науковців, правозахисників, політв'язнів, які відіграли важливу роль у розвитку української політичної думки і в боротьбі за незалежність України, авторка досягла переконливості як у сфері правдивого відтворення документальної основи, так і в одухотвореній і талановитій манері письма, що дає право назвати цей твір художнім.

Простежуючи особливості осмислення ролі шістдесятників у контексті української літератури на матеріалі книги «Люди не зі страху» Світлани Кириченко, не можна не помітити, що за фасадом приватних історій буття окремих особистостей постають вагоміші проблеми екзистенційного й онтологічного порядку. Не за кадром у документально-художньому полотні залишаються й аксіологічні питання. Тому-то комплексно показано, до чого призводив багаторічний тиск на українську еліту, її скероване знищення в періоди розбрату та бездержавності, що сприяли певному консерватизму українського національного духу, але, породжували стійкість та моральну витримку, свого роду «гартування». Пригнічення українців у радянський період не могло не вплинути на становлення характеру стійкого і витривалого, на зміну його менталітету. За таких умов філософські настанови світобачення, ставлення до природи, дещо змінюючись, залишалися стійкими у своїх принципових гуманістичних засадах.

Підбиваючи підсумок, підкреслимо, що книга Світлани Кириченко «Люди не зі страху» становить собою цілу панораму подій другої половини ХХ століття і значно розширює спектр громадянських і моральних емоцій та оцінок, інтелектуальних інтерпретацій. Розробка теми шістдесятництва стає одним із важливих плацдармів у боротьбі за повноту правди в нашій літературі, за її громадянську пристрасність, соціальну аналітичність, інтелектуальну чесність, що є виразом гомоцентричного типу культури. Книга поглиблює сукупну художню картину народного випробування. Важливо, щоб досвід того покоління переконливо навертав до нового мислення і водночас до давніх, вічних принципів людської моральності, щоб сприяв оновленню, оздоровленню суспільної свідомості сучасників, щоб повторення таких трагедій стало неможливим.

Та висловлені нами міркування – це тільки мала частка того, що можна і слід сказати про книгу Світлани Кириченко, бо всебічне висвітлення авторкою «страсті по Вітчизні», в біблійному і Стусовому значенні цього вислову, інтерпретовані у форматі однієї долі, – справді питомий документ і образ епохи (як назвав свою коротку передмову до книги Юрій Бадзьо), світло від якої продовжує струменіти, запалюючи іскри духовності і творчого натхнення в серцях патріотів та людей доброї волі навіть і з інших поколінь. З логіки книги випливає, що завдяки самовідданій боротьбі дисидентів у громадській свідомості поступово стверджувалася думка, що український народ аж ніяк не придаток до «великого брата», що створення незалежної держави – реальність, а не просто мрія.

Література

1. Абрамова М. А. Сага / М. А. Абрамова // *Енциклопедія термінів и понять*. – М. : НПК Интелвак, 2001. – С. 921–922.
2. Бадзьо Ю. Документ та образ епохи : [передмова] / Юрій Бадзьо // Кириченко Світлана. *Люди не зі страху. Українська сага : спогади* / С. Т. Кириченко. – К. : Смолоскип, 2013. – С. 6.
3. Бажан О. Дослідження проблем дисидентського руху в Україні / О. Бажан // *3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ* / О. Бажан. – 2001. – № 2. – С. 520–529.
4. Бажан О. Роль національно-культурних осередків шістдесятників у збереженні історичної та культурної спадщини українського народу в 60-х роках ХХ ст. / О. Бажан // *Краєзнавство*. – 1999. – № 1/4. – С. 139–142.
5. Грабовський С. Людина і «наукове» пекло. Проблеми біоетики в українській літературі – очима Юрія Смолича / Сергій Грабовський // *День*. – 2003. – № 189–190. – С. 11.
6. Жулинський М. Г. З плеяди «шістдесятників»: Іванові Дзюбі – 60 / Микола Жулинський // *Літературна Україна*. – 1991. – 1 серп.
7. Ільницький М. Драма без катарсису. Кн. 2: *Сторінки літературного життя Львова другої половини ХХ століття* / Микола Ільницький. – Львів : Інститут українознавства НАН України, 2003. – 256 с.
8. Касьянов Г. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960–80-х років. – К. : Либідь, 1995. – 130 с.
9. Кириченко С. *Люди не зі страху. Українська сага : спогади* / С. Кириченко. – К. : Смолоскип, 2013. – 917 с.
10. Павлишин М. Р. *Канон та іконостас* / Марко Павлишин. – К. : Час, 1997.
11. Пахльовська О. *Українські шістдесятники: Філософія бунту* / Оксана Пахльовська // *Сучасність*. – 2000. – Ч. 4. – С. 65–84.
12. *Рух опору в Україні. Енциклопедичний довідник* / передм. О. Зінкевича, О. Обертаса. – К. : Смолоскип, 2010. – 804 с.
13. Сверстюк Є. О. *Блудні сини України* / Євген Сверстюк. – К. : Знання, 1993. – 256 с. : іл.
14. Світличний І. О. *Голос доби. Кн. друга : Листи до арешту та із заслання* / Іван Світличний. – К. : Сфера, 2008. – 424 с.
15. Тарнашинська Л. Б. *Українське шістдесятництво: профілі на тлі покоління (Історико-літературний та поетикальний аспекти)* : монографія / Л. Б. Тарнашинська. – К. : Смолоскип, 2010. – 632 с.

Valentyna Sajenko

**«LJUDY NE ZI STRACHU» BY SVITLANA
KYRYTSCHENKO AS A DOCUMENT AND AN
IMAGE OF THE EPOCH**

The idea of systematic investigation of aesthetic innovations in the book «Ljudy ne zi strachu» by an active human rights advocate and a participant of replication and popularization of samvydav Svitlana Kyrytschenko (1935–2016) is realized in special study of combining literature and documentary intentions, which influenced the reflection of Ukrainian history in the format of one destiny. Unique, difficult and true destiny as an essential part not only of a generation of the Sixtiers, but an Independence period as well, that was in the center of the events of historical value and passed almost all the circles of Dante's hell in the USSR, dedicating her life not to an intellectual work, but to concentration camps, set-

tlement in Yakutia, unemployment, as it was in the life of the family of civil rights advocates Svitlana Kyrytschenko and her husband, a philosopher, Juriy Badzio (1936–2018) and their children. The implementation of the book «Ljudy ne zi strachu» in non-fiction of modern Ukrainian literature, among which there are «Homo Feriens» by Iryna Zhylenko, «Rubaly lis» by Larisa Krushelnitska, «Memoirs» by Natalia Kuziakina, «Naybilshe dyvo – zhyttia» by Mykola Rudenko, incarnated a layer of the works-symbionts not only in native, but in European literature as well, they are objective documents and the images of the epoch either.

Key words: *the Sixtiers; Svitlana Kyrytschenko, Juriy Badzio, personalities and creative works; the specific of non-fiction literature; the main aspects of the problematic of the book; poetic peculiarities of the work.*

Надійшла до редакції 03.09.2018 р.